

Р.Я.Пиріг*

ДІЯЛЬНІСТЬ І.КІСТЯКОВСЬКОГО В УРЯДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ТРАВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

Досліджується діяльність відомого юриста І.Кістяковського на посадах державного секретаря й міністра внутрішніх справ Української Держави, його внесок у налагодження функціонування держапарату, місцевих адміністрацій, правоохоронних органів. Показано еволюцію політичних поглядів, особливості характеру, складні відносини з колегами-урядовцями. Широко використано неопубліковані архівні документи, а також свідчення сучасників.

Ключові слова: Кістяковський, Скоропадський, Рада Міністрів, Державна канцелярія, МВС, державна варта, охорона порядку.

У складі трьох урядів держави гетьмана П.Скоропадського працювало понад тридцять міністрів, із двома прем'єрами включно. Це були відомі російські й українські політичні, громадські діячі з відмінними ідейними, але переважно ліберальними поглядами, адміністративно-управлінським досвідом царських часів і різним уявленням про кінцеві цілі державного будівництва. За свідченнями сучасників, найбільш відомою, активною та впливовою постаттю серед вищих українських урядовців був міністр внутрішніх справ І.Кістяковський. Жоден із членів Ради Міністрів не привернув такої уваги й не отримав такої кількості контрверсійних оцінок, як він. Наведені нижче відгуки належать різним людям – колегам по роботі в уряді, громадським діячам, лідерам опозиційних партій, ідейним супротивникам та главі держави – П.Скоропадському.

Адвокат і громадсько-політичний діяч О.Гольденвейзер:

«До середини літа в кабінеті міністрів найбільший вплив отримав міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський. Він був найбільш тямущим та активним членом гетьманських кабінетів. Але й у новій ролі його не залишила та нестримна безпринципність, якою він відзначався вже як адвокат. Аж до останньої фази гетьманщини він проводив українську національну політику, що не завадило йому вступити 15 листопада 1918 р. в новий кабінет, гаслом якого було відновлення єдиної й неподільної Росії»¹.

Заступник державного секретаря М.Могилянський:

«Найбільш яскрава постать в усьому міністерстві (тобто уряді – Р.П.) гетьмана – розумна, талановита й надзвичайно працездатна людина. Він із сил вибивався, намагаючись зміцнити владу, що частково, особливо у провінції, йому і вдалося, але об'єднати кабінет на єдино рятівній у той момент політиці

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.
E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

¹ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.42.

твердої влади було неможливо, і такі впливові міністри, як, наприклад, М.П.Василенко, діловитий С.М.Гутник, симпатичний і гуманний В.В.Зеньковський ішли виразно проти Кістяковського, захоплюючи за собою рівно половину Ради Міністрів»².

Заступник міністра торгівлі та промисловості В.Ауербах:

«За моїми враженнями, або ця людина зіткана з суперечностей і в ньому живуть дві зовсім різні душі, або інакше, зовнішні вияви його рис часто зовсім не збігаються з дійсним його змістом: чаруюча добродушність й особливо коли розповідає, але він дуже крутий і жорстокий, інколи здається простакуватим до наївності, а дуже розумний та хитрий, мова яскрава й соковита своєю задушевністю, а тим часом ніхто не знає, що в нього у цей час на умі»³.

Міністр сповідань В.Зеньковський:

«І ось у такій обстановці виступає зловісна постать Ігоря Кістяковського – розумної й обдарованої, проникливої та ділової людини, але, на жаль, дуже цинічної. Будучи державним секретарем, який оформляв юридично постанови уряду й подавав усі акти гетьманові для підпису, він мав нагоду часто розмовляти з гетьманом, перед яким і розвивав свою програму. Він нападав на слабке місце в Лизогуба – на бездіяльність влади стосовно руйнівних сил більшовизму й революційного націоналізму та висував програму більш суворого, наполегливого переслідування цих елементів. Водночас Кістяковський висував і позитивне завдання – посилення поміркованої націоналістичної течії, щоб з її допомогою зсередини перемагати отруйливі течії. Сміливі промови, рішучість Кістяковського імпонували гетьманові, і він почав серйозно схилитися до тієї думки, щоб передати Кістяковському Міністерство внутрішніх справ»⁴.

Директор Українського телеграфного агентства Д.Донцов:

«Ігор Кістяковський, знаний у Москві адвокат, “делец”, як говориться по-російськи. Політиком, у справжньому сенсі слова, не був, хоч уявляв себе “українським Стамбулінським” (тогочасний болгарський політик “твердої руки”). За виразом гетьмана, був його “злим духом”; упертий “федераліст”. На еміграції тримався з російськими кругами. Гетьманові був доручений із середовища українських соціалістів. Йому належить заувага щодо єдиної можливої розв’язки українсько-московського спору: “або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві”. Сам він волів чистити чоботи москалеві»⁵.

² *Могилянський М.* Трагедия Украины // Там же. – С.129.

³ Див.: Гетман П.П. Скоропадский: Украина на переломе: 1918 год: Сборник документов. – Москва, 2014. – С.155–156.

⁴ *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти. – Москва, 1995. – С.141.

⁵ *Донцов Д.* Рік 1918: Київ. – К., 2002. – С.148–149.

Український громадсько-політичний діяч Є.Чикаленко:

«Він, очевидно, у своїх честолюбних інтересах стоятиме за самостійну Україну доти, доки в ній буде грати видатну роль, а коли вона випаде з його рук, то він буде її запеклим ворогом, стане на чолі ворогів її і зробить Україні багато шкоди. А коли скільки міністерських портфелів буде в руках українців, то з Кістяковським на чолі можна буде українізувати весь уряд. Правда, важко буде працювати з таким самовладним автократом і такою тяжкою в поводженні людиною на посаді прем'єра, але що робить? – треба і це перетерпіть в інтересах України»⁶.

Лідер партії українських соціалістів-федералістів С.Єфремов:

«Отже, як бачимо, в широкому розмахові п. міністра “національне завдання міністерства внутрішніх справ”, почавши з крайніх лівих, загорнуло під розуміння антидержавности та злочинности все публічне і громадське життя, і всюди має провадити свою специфічну роботу, що колись звалась викорінюванням крамол, а у нас ще не здобула поки що відповідного ймення»⁷.

Голова української делегації на переговорах із РСФРР С.Шелухін:

«Сажають по тюрмах учителів, земських діячів, суддів, діячів по народній освіті, найбільш ненависних русифікаторам і все українців та українців. Грамота пана гетьмана про гарантії особи і її свободи сим дискредитується. Судебний уст.[ав] і влада прокуратури – касуються (10 ст. У.У.С.). Авторитет влади цілком касується, бо та влада, яка не визнає законности і вживає терору, не може мати авторитету... Як діти дивитимуться на вчителів, народ – на земських діячів, підвладні – на старших, коли тюрма всіх принизила і коли, по виразу Вашого отця, утворилася атмосфера для панування “донощиків і клеветників”»⁸.

Лідер партії українських соціал-демократів В.Винниченко:

«Реакція набірала все більшої і більшої сили, нахабства й цинічної одвертості. Особливо це яскраво позначилось, коли німецько-гетьманським міністром став московський адвокат І.Кістяковський. Перекоаний реакціонер, одвертий і цинічний ідеолог класового грабіжництва, вірний наймит “Протофіса”, член різних акційних товариств, цей самовпевнений і цинічний нахаба, маючи тонкий нюх, спочатку прикинувся страшенним українським патріотом і самостійником. Він так ловко вдав цей патріотизм, що деякий час багато з українців вірили йому і вважали за щирого оборонця національних українських здобутків. Цей “патріотизм” поміг цьому аферистові пробратись на посаду спочатку державного секретаря, а потім й “міністра внутрішніх справ”»⁹.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – С.146.

⁷ Нова Рада. – 1918. – 22 серпня.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.14 зв. – 15.

⁹ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.ІІІ. – К.; Відень, 1920. – С.80.

Міністр закордонних справ Д.Дорошенко:

«До мене з усіх боків сипались скарги, і доводилось раз у раз інтервенювати перед Кістяковським, котрий охоче вдовольняв мої прохання, кажучи, що його агенти “перестаралися”. Однак це “старання” державної варті дуже дратувало громадянство, а самому Кістяковському утворювало репутацію якогось спеціального гонителя українства, яким він в дійсності зовсім не був»¹⁰.

Командувач російської Добровольчої армії генерал А.Денікін:

«Натхненник і права рука гетьмана, Ігор Кістяковський, у кінці 1917 р. був прихильником Корнілова й добровольчої армії, навесні 1918 р. – самостійником та германофілом, у жовтні, коли німці вимагали його зміщення з посади, – федералістом і германофілом, у листопаді – централістом й антантофілом»¹¹.

Гетьман П.Скоропадський:

«Державний секретар, Ігор Олександрович Кістяковський, московський адвокат, разом із тим українець, уся його сім'я брала участь в українському русі, разом із тим колишній друг Муромцева (один із лідерів кадетів – Р.П.), справляв враження дуже вольової людини, а головне такої, що невтомно бажала працювати. [...] Кістяковський, із певним його цинізмом, і мені не подобався, але я вважав, що в такий час нам слід мати, щоб там не було, людину вольову, а такої людини, попри найстаранніші пошуки, я знайти не міг. [...] Кістяковський думав, очевидно, що він усіх незадоволених може посадити в тюрму, і дивився на справу оптимістично. Я його думки не поділяв і був задоволений, коли він восени примушений був піти зі своєї посади разом зі своїм міністерством»¹².

Поза сумнівом, ці оцінки відображають суб'єктивне сприйняття авторами міністра І.Кістяковського. Вони підтверджують позитивні риси цієї людини: природний розум, освіченість, фаховість, рішучість, працездатність. Водночас вказують і на негативні сторони вдачі: надмірна амбіційність, цинізм, здатність до політичної мімікрії. Поставлена йому на карб зміна ідейних поглядів загалом об'єктивна, однак це зовсім не рідкісне явище в бурхливу революційну добу.

Виняткове становище глави МВС полягало у зосередженні в його руках такого потужного правоохоронного апарату, як державна варта – реставрованого жандармсько-поліцейського уламку царських часів. Намагання міністра за будь-яку ціну забезпечити «порядок і спокій» у країні призводили до домінування репресивних методів, витворюючи образ одіозного політика. Надто експресивні, таврувальні щодо І.Кістяковського пасажі вправного літератора В.Винниченка властиві його характеристикам й інших ідейних супротивників. Натомість за оцінками, даними І.Кістяковському самим П.Скоропадським,

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.338.

¹¹ Деникин А. Очерки русской смуты // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.144.

¹² Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.250–252.

проглядається ретроспективне намагання відвести від себе частину негативу, що лягав на міністра внутрішніх справ і гетьманський режим у цілому.

Першість у висвітленні урядової діяльності І.Кістяковського, як і багатьох інших міністрів Української Держави, належить його колезі по уряду та відомому історикові Д.Дорошенку¹³. Сучасні дослідники періоду гетьманату П.Скоропадського рідко обходяться без згадок про впливового міністра внутрішніх справ. Однак в історичній літературі існує лише одна спроба (побудована на доволі широкому колі історичних джерел) подати нарис політичного портрету І.Кістяковського¹⁴. Давніші й сучасні довідкові видання містять статті про відомого правника та політика, які не позбавлені неточностей¹⁵. Наша публікація ставить за мету висвітлити саме урядову, управлінську й законодавчу діяльність І.Кістяковського, його місце та роль у владних колах гетьманату. Зауважимо, що в умовах відсутності в тогочасній Україні представницької гілки, Рада Міністрів була вищим органом виконавчої й законодавчої влади.

Ігор Олександрович Кістяковський народився 5 січня 1876 р. у сім'ї відомого правника-криміналіста й діяча українського національного руху професора Київського університету Олександра Федоровича Кістяковського. Він був наймолодшим із п'ятих синів (Володимир народився 1865 р.; Богдан – 1868 р.; Юлій – 1872 р.; Олександр – 1874 р.). Його мати – Олександра Іванівна Міхель, доводилася рідною сестрою дружині професора В.Антоновича. Відомий підприємець і меценат В.Симиренко був хрещеним Ігоря. У дев'ятирічному віці він залишився без батька.

І.Кістяковський із золотою медаллю закінчив юридичний факультет у Києві, кілька років студював цивільне й римське право в Німеччині, певний час працював приват-доцентом в Університеті св. Володимира. У 1903 р. переїхав до Москви, де був присяжним повіреним, викладав у місцевому університеті, який залишив у 1911 р., протестуючи разом з іншими професорами проти політики міністра народної освіти Л.Кассо. Однак аж до 1917 р. залишався приват-доцентом Московського комерційного інституту. Займався науковою роботою в галузі цивільного права. Працював помічником одного з фундаторів партії кадетів – професора С.Муромцева.

У дореволюційній Москві І.Кістяковський був одним із найпопулярніших і високооплачуваних адвокатів, виступав юрисконсультom низки організацій та банків. Планував звести на Арбаті великий будинок для своєї адвокатської контори, мріяв відкрити музей художників М.Нестерова і К.Сомова, чиї полотна колекціонував. Входив до складу ради Строгановського художнього училища.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.179–187.

¹⁴ Гай-Нижник П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» гетьмана Скоропадського // Київська старовина. – 2005. – №1. – С.161–172; Ігор Кістяківський – державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету // Вісник Державної служби України. – 2008. – №2. – С.71.

¹⁵ Див.: Новый энциклопедический словарь. – Т.21. – Петроград, 1914. – С.147; Енциклопедія українознавства. – Т.3. – Л., 1994. – С.1042; Юридична енциклопедія. – Т.3. – К., 2001. – С.111–112; Довідник з історії України. – К., 2002. – С.309; Енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 2007. – С.336–337; Российское зарубежье во Франции: 1919–2000. – Москва, 2008. – С.144 та ін. Див. також сайт «Великие люди России» (<http://greatrussianpeople.ru/info6993.html>).

Матеріально підтримував редактований О.Саліковським і С.Петлюрою журнал «Украинская жизнь». Сучасники визнавали його одним із визначних фахівців у галузі цивільного права. Був людиною високоосвіченою, знав французьку, німецьку, українську мови, також володів латиною. Із приходом до влади більшовиків повернувся до Києва, де мешкали його мати та брати.

Уперше кандидатуру І.Кістяковського було розглянуто 30 квітня 1918 р. в начальника штабу німецьких військ генерала В.Гренера при узгодженні складу уряду щойно проголошеної Української Держави. Радник посольства Австро-Угорщини В.Принциг пропонував його (поряд із С.Шелухіним та Д.Дорошенком) на посаду міністра закордонних справ¹⁶. Однак відомий правник-цивіліст виявився затребуваним раніше, ніж вирішилося питання з очільником МЗС.

Призначення державним секретарем одного з активних учасників квітневого перевороту М.Гіжицького виявилось невдалим. На цю посаду й запросили І.Кістяковського. Увечері 15 травня 1918 р. він уперше взяв участь у засіданні Ради Міністрів. Відразу ж йому довелося виконувати доволі важливе урядове завдання – встановлення контактів з командуванням австро-угорських військ на півдні України. У цей час в Одесі склалася непевна ситуація: генерал-губернаторство було ліквідоване, міська дума розпущена, а представництво гетьманської адміністрації не призначене. Фактична влада перебувала в руках командування імператорської й королівської Східної армії та військового губернатора. І.Кістяковського відправили до Одеси, де він провів переговори з фельдмаршалом Е.Бельцем, домовившись про встановлення при австрійському командуванні посади представника голови Ради Міністрів Української Держави й погодивши кандидатуру відомого російського державного діяча, херсонського поміщика С.Гербеля. Ішлося також про призначення одеського міського отамана (градоначальника) – ним став генерал В.Мустафін. Е.Бельц отримав запрошення відвідати Київ. 27 травня І.Кістяковський на засіданні уряду доповів про результати свого відрядження. Інформацію державного секретаря сприйняли позитивно. Уряд висловив йому подяку «за успішно виконане доручення pana гетьмана і Ради Міністрів»¹⁷.

Одним із першочергових завдань І.Кістяковський уважав визначення офіційного статусу Державної канцелярії. Ініційовану ще до його приходу роботу було завершено й на початку червня документ (Статут Управління справами Ради Міністрів Української Держави) подано на розгляд уряду. Після кількох обговорень його схвалили 14 червня 1918 р. Управління очолював державний секретар, який мав права міністра з дорадчим голосом. У нього було два заступники. На той час ці посади обіймали етнограф та антрополог, член партії кадетів М.Могилянський, а також О.Палтов, котрий водночас був і заступником міністра закордонних справ. У червні заступником держсекретаря став правник В.Романов.

До складу управління входило декілька структурних підрозділів. Загальна канцелярія, на яку покладалися діловодні функції – ведення журналу

¹⁶ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – С.77.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.19.

(протоколів) засідань Ради Міністрів, оформлення наказів гетьмана та постанов уряду. Її очолював С.Гаєвський. Департамент законодавчих справ (директор – М.Володковський) займався розробкою проектів нормативно-правових актів за дорученням уряду, кодифікацією законів, їх редагуванням та оприлюдненням. Директором департаменту у справах біженців був Ю.Старицький. Департамент преси видавав офіційний друкований орган – «Державний вістник» (головний редактор І.Ющишин), збірники законів, готував інформацію про діяльність уряду, забезпечував зв'язки з пресою тощо. Українське телеграфне агентство мало поширювати у країні та за кордоном матеріали політичного, економічного, культурного характеру, а також підтримувати контакти з іноземними інформагенціями. Від кінця травня 1918 р. директором УТА був громадський діяч і публіцист Д.Донцов. У його віданні перебувало й Бюро преси. Термінологічну комісію очолював учений А.Кримський. Статутом передбачалося функціонування господарського департаменту, який мав займатися будівництвом і ремонтом урядових приміщень, відати друкарнями, складами канцелярських товарів, проведенням законних реквізицій для урядових потреб тощо¹⁸. Згодом термін «Управління справами» було замінено широко-вживаним «Державна канцелярія».

Новий держсекретар заходився вдосконалювати організацію діяльності Ради Міністрів. Було розроблено порядок підготовки законопроектів, внесення та розгляд їх урядом, спосіб опублікування. Оперативно готувалися журнали засідань кабінету. Урядовці отримували роздруківку матеріалів попереднього засідання й упродовж доби мали внести корективи. Потім журнал друкувався російською та українською мовами, останній підписували всі міністри. Завдяки копіткій праці секретарів Ради Міністрів В.Дитятіна та О.Татищева матеріали засідань уряду Української Держави вчасно і доволі повно протоколювалися. У такому вигляді вони дійшли до сучасного дослідника¹⁹.

Особливої ваги Державній канцелярії й постаті І.Кістяковського надавало право прикінцевого редагування ухвалених Радою Міністрів законів і подання їх на затвердження гетьманові. При цьому він мав змогу систематичного спілкування з главою держави і не оминав можливості доносити до нього власні думки. Це робило членів уряду до певної міри залежними від державного секретаря. Наприклад, підготовлений Міністерством земельних справ проект закону «Про право продажу землі поза міськими оселями» тривалий час «дотягувався» правниками Державної канцелярії й доповідався на засіданні уряду вже не В.Колокольцовим, а І.Кістяковським²⁰.

Він виступив ініціатором термінового прийняття закону про українське громадянство, який був підготовлений фахівцями Мін'юсту і Державної канцелярії із залученням відомих учених – Б.Кістяковського та Є.Спекторського²¹. Саме І.Кістяковському введення українського громадянства як розрив

¹⁸ Там само. – Спр.13. – Арк.78–80 зв.

¹⁹ Там само. – Спр.6–7.

²⁰ Там само. – Спр.6. – Арк.24 зв., 29 зв., 33.

²¹ Там само. – Арк.46 зв.

«з російською культурою і державністю» поставив на карб у своїх мемуарах генерал А.Денікін²².

Уже впродовж першого місяця перебування на посаді державного секретаря І.Кістяковський став авторитетною і впливовою особою у владній верхівці Української Держави. Нерідко на засіданнях уряду його позиція розходила з думками окремих міністрів, а то й самого прем'єра. Так, він різко виступив проти очільника відомства торгівлі та промисловості С.Гутника, який створенням Паперового бюро при міністерстві намагався монополізувати розподіл запасів укр. дефіцитного тоді паперу. Зрештою І.Кістяковський домігся окремого забезпечення папером урядових установ²³.

Із середини травня до початку серпня 1918 р. І.Кістяковський як заступник голови делегації брав участь у мирних переговорах Української Держави з РСФРР, нерідко вступаючи в полеміку з Х.Раковським. Разом з іншими підписав двосторонній договір про мир від 12 червня, за яким припинялися воєнні дії, установлювалися дипломатичні відносини, проводився обмін громадянами, налагоджувалося залізничне сполучення тощо²⁴.

І.Кістяковський активно долучився до розв'язання іншої гострої проблеми. В Україні, територія якої була одним із головних сегментів східного театру воєнних дій Першої світової війни, а декілька губерній – близьким тилом трьох фронтів, накопичилися величезні запаси зброї, боеприпасів, амуніції, військового спорядження й матеріалів. Зайнявши територію України, німецькі та австро-угорські війська розпочали їх масове захоплення зі складів армії та інших організацій. На початку червня 1918 р. прем'єр Ф.Лизогуб зробив доповідь про необхідність створення спеціальної комісії, яка опікувалася б проблемами управління та ліквідації організацій воєнного часу. Державній канцелярії доручили в короткий термін розробити відповідне положення²⁵. Оскільки йшлося про перерозподіл і реалізацію величезних матеріальних цінностей, то створення такого державного органу викликало велику зацікавленість членів уряду. 8 червня на розгляд Ради Міністрів було внесено два законопроекти з цього питання – міністра продовольчих справ Ю.Соколовського та державного секретаря І.Кістяковського. Обговорення було тривалим і гострим. Висловилися всі члени кабінету. Урешті було ухвалено рішення про запровадження посади головновповноваженого з управління й ліквідації організацій воєнного часу з широкими функціональними правами. При голосуванні Ф.Лизогуб і Ю.Соколовський залишилися в меншості. Прем'єр висловив окрему думку.

І.Кістяковський не знітився. Більше того, не без підтримки гетьмана головновповноваженим став правник, економіст і рідний брат державного секретаря – Юлій. Очевидно, високопосадовець сприяв цьому призначенню. Пізніше П.Скоропадський писав, що йому рекомендували главу цього

²² Деникин А. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба добровольческой армии: Май – октябрь 1918. – Минск, 2002. – С.52.

²³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.110 зв.

²⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми засідань. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – С.299–301.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.33.

відомства як «людину видатної волі й енергії»²⁶. Однак Ю.Кістяковський так і не зумів упоратися з цією надто складною сферою, де перетиналися інтереси багатьох відомств, та з часом подав у відставку.

Слід зазначити, що І.Кістяковський не гребував використовувати службове становище для протегування своїм родичам. Окрім Юлія інший брат – Олександр, київський адвокат – отримав призначення на посаду посла Української Держави в Туреччині (згодом відмовився). Глава МЗС Д.Дорошенко у спогадах відзначав: «До Туреччини мені було нав'язано з кіл кабінету (уряду – *Р.П.*) Олександра Кістяковського»²⁷. Ще одного брата – Богдана (Федора), правника й соціолога, – Ігор активно залучав до підготовки важливих законопроектів про громадянство, вибори місцевого самоврядування, Сейму, на які виділялося державне фінансування. Найстарший брат – учений-хімік Володимир Кістяковський – працював у комісії зі створення Академії наук.

На початку літа 1918 р. в Києві особливої гостроти набуло «квартирне питання». Столицю заповнили прибулі з радянської Росії, тут перебували тисячі військовиків колишніх фронтів, сюди прямували безробітні з провінції. Не вистачало службових приміщень, адже значну кількість житлового фонду, казарм, готелів займали німецькі військовослужбовці. При низці міністерств було створено відповідні комісії. На початку червня уряд доручив І.Кістяковському утворити при Державній канцелярії міжвідомчу комісію, яка мала за участю представників німецького командування здійснити інвентаризацію казенних будівель цивільного й військового призначення, а потім провести відповідний перерозподіл між центральними установами²⁸. Результатом роботи цієї комісії став закон про фактичне право експропріації державною владою приміщень, житла, обладнання тощо. Його у серпні провів через уряд І.Кістяковський, уже будучи очільником МВС.

З ініціативи гетьмана видавничу справу було підпорядковано Державній канцелярії. І.Кістяковський проїнявся ідеєю створення потужного видавництва, яке друкувало б твори українських класиків. П.Скоропадський писав у спогадах:

«Було між іншим вирішено, крім правильної постановки з повсякденною пресою, створити ще окреме українське видавництво, де друкувалася б лише одна гарна українська література для народу. Були в Кістяковського засідання з цілим рядом осіб. Усі наполягали на придбанні дуже великого будинку, який став би палацом преси. Замашки були дуже широкі. Інформацію мало бути вірно поставлено, крім преси тут мав зосереджуватися весь відділ пропаганди, і кінематограф, і плакати тощо»²⁹.

Для реалізації свого задуму І.Кістяковський енергійно домагався мільйонних асигнувань на придбання будівлі, друкарського обладнання в

²⁶ Скоропадський П. Спогади... – С.187.

²⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.271.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.32 зв.

²⁹ Скоропадський П. Спогади... – С.220.

Почаївської лаври, закупівлю рулонного паперу в Австрії, передачі друкарні військового відомства Державній канцелярії, загалом збільшення витрат на потреби преси. Ощадливий міністр фінансів А.Ржепецький опирався цьому проекту – тоді держсекретар знаходив підтримку в гетьмана. Проте після переходу І.Кістяковського у МВС справа заглухла³⁰.

Цікаві спогади про ставлення І.Кістяковського до журналістів залишив біограф П.Скоропадського – А.Маляревський (Сумський). При зустрічі з державним секретарем він наголосив, що журналісти нарікають на відсутність газетного паперу. Той у відповідь «вибухнув вуличною лайкою» на адресу газетярів, «обіцяючи при цьому скрутити їх у баранячий ріг, що через місяць їх не можна буде впізнати». При цьому заявив, що в нього паперу стільки, що він може «закидати брошурами» палац гетьмана. Однак це був блеф. Слід відзначити, що гетьманська влада, крім офіційного «Державного вістника», так і не спромоглася на створення загальнодержавного політичного видання³¹.

Державна канцелярія виступала фактичним відомством-куратором держслужби. За її поданням визначені ще в перші дні роботи уряду посадові оклади членів кабінету міністрів було переглянуто в бік збільшення: прем'єр – 30 тис., міністр – 24 тис., заступник – 18 тис., директор департаменту – 15 тис., віце-директор і радник міністра – 12 тис., начальник відділу – 10 тис. крб³². Поряд із законопроектом Державної канцелярії розглядався й інший, унесений МВС, який передбачав більш високі ставки посадових окладів. При цьому слід зазначити, що відомство внутрішніх справ на той час очолював прем'єр Ф.Лизогуб. На засіданні Малої Ради Міністрів 10 червня 1918 р. проти цієї пропозиції виступили представники мінфіну, держконтролю та заступник державного секретаря В.Романов. Останній із цього приводу подав спеціальну записку. Його аргументація базувалася на патріотично-альтруїстських мотивах. Він уважав, що «на Україні, при бідності її бюджету і відсутності великодержавного становища, особисте життя чиновництва повинно бути як можливо більш скромним і простим»³³.

Навряд чи І.Кістяковський поділяв такі погляди свого заступника. Великі адвокатські гонорари, акціонерні дивіденди призвичаїли його до респектабельного життя. У Києві він мешкав у шикарному особняку на вул. Шовковичній, відомому як «Шоколадний будинок». Витримані в різних архітектурних стилях інтер'єри відзначалися вишуканістю та багатством. Із цього приводу старший брат Богдан говорив матері: «Я намагаюсь в Ігоря не бувати; непристойно якось професорові, мені, з моєї обстановки являтися в такі розкішні кімнати; Ігор не розуміє, що соромно й безглуздо такі квартири облаштовувати»³⁴.

І.Кістяковський опікувався створенням проектів державного герба та державної печатки України. 13 липня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів він доповів про хід роботи, яку виконував відомий український художник Г.Нарбут³⁵.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.61 зв., 110 зв.

³¹ *Маляревский А.* Диктатор трепетный и робкий // *Русская жизнь*. – 2009. – 22 апреля.

³² *Державний вістник*. – 1918. – 5 липня.

³³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.50–50 зв.

³⁴ *Белый А.* Между двух революций. – Москва, 1990. – С.146.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.109.

Державну печатку за кілька днів було затверджено гетьманом, а виготовлення ескізу герба завершилося в листопаді³⁶.

Останнім документом, розробленим фахівцями Державної канцелярії під керівництвом І.Кістяковського, став закон про порядок призначення на держслужбу. 24 липня 1918 р. його затвердив гетьман. Вихідною позицією цього акта була ст.3 Законів про тимчасовий державний устрій України. Відповідно до неї, очільник держави призначав і звільняв керівника уряду, міністрів, інших вищих посадовців. Цим законом передбачалося, що урядовці III класу призначаються главою держави, за підписом відповідного міністра та скріплюються державним секретарем. Особи, віднесені до IV класу – за підписом гетьмана і скріпленням міністра. Для заміщення посад III–IV класів було необхідне схвалення кандидатур урядом. Службовців V класу призначав міністр після погодження з гетьманом. Інші працівники апарату міністерств приймалися на роботу в порядку, затвердженому головами відомств. Закон передбачав і процедуру оприлюднення інформації про призначення на відповідні посади. Накази щодо осіб I–IV класів через Державну канцелярію публікувалися в урядовому часопису. Тут же вміщувалися й накази про призначення службовців VII та нижчих класів. На посадовців I–II класів відповідний департамент Держканцелярії вів службові списки (формуляри)³⁷.

Завдяки зусиллям І.Кістяковського, у сфері організації державної служби очолюване ним відомство виступало вищим органом виконавчої влади, забезпечуючи формування законодавчої бази, ведення реєстрів органів держвлади, службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо. Функції та структура Державної канцелярії формувалися за аналогією з російським прототипом імперського періоду. До речі, останній глава канцелярії Держради імператорської Росії С.Крижановський улітку 1918 р. перебував у Києві. П.Скоропадський навіть пропонував йому роботу в уряді, але той відмовився.

І.Кістяковський разом з іншими урядовцями-правниками виступив з ініціативою створення замість Генерального суду, який функціонував в УНР, Державного сенату за російсько-імперським взірцем. Рада Міністрів скасувала закон Центральної Ради від 2 грудня 1917 р. й ухвалила утворити «яко вищу в судових і адміністративних справах державну інституцію». Гетьман затвердив закон 8 липня 1918 р. Незабаром низку урядовців було рекомендовано урядом до обрання сенаторами – міністра освіти М.Василенка, голову Малої Ради Міністрів С.Завадського, державного секретаря І.Кістяковського, його заступника В.Романова. При цьому останній спочатку демонстративно відмовився від посади, мотивуючи це давнішим конфліктом із С.Шелухіним, який категорично вимагав складати службові папери державною мовою. Уряд ухвалив указати С.Шелухіну на «вузькість погляду», а кандидатуру В.Романова – уважати прийнятною³⁸.

³⁶ Гай-Нижник П. З історії створення Державного герба і Державної печатки Української Держави // Архіви України. – 2001. – №6. – С.104–108.

³⁷ Державний вістник. – 1918. – 29 липня.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.129–129 зв.

Загалом за два місяці роботи на чолі Державної канцелярії І.Кістяковському вдалося налагодити чітке організаційно-технічне забезпечення діяльності уряду, регламентувати підготовку, обговорення та випуск законодавчих актів, домогтися вдосконалення структури держслужби. Професіоналізм правника-цивіліста, вольові риси та працездатність вигідно вирізняли державного секретаря з-поміж інших членів кабінету міністрів, створювали підстави для подальшого кар'єрного підвищення.

У кінці липня 1918 р. І.Кістяковський став міністром внутрішніх справ³⁹. Це призначення мало певну передісторію й детермінованість. Ставши на початку травня головою Ради Міністрів, Ф.Лизогуб залишив за собою й керівництво МВС. Очевидно, він орієнтувався на поєднання свого часу цих посад П.Столипіним. Завантаженість прем'єрськими обов'язками не давала можливості приділяти достатньої уваги діяльності одного з ключових відомств. Фактично воно опинилося під орудою двох заступників міністра – О.Вишневського, колишнього керуючого справами Союзу земельних власників, і М.Вороновича, колишнього царського губернатора Бессарабії. Вони були організаторами Хліборобського конгресу, активно сприяли державному перевороту та приведенню П.Скоропадського до влади. На посади були запрошені гетьманом одними з перших, ще до приходу Ф.Лизогуба в уряд. Їхніми зусиллями губернськими й повітовими старостами призначалися поміщики, генерали, судді. М.Воронович так формулював кредо своєї кадрової політики: «Російські люди, вступаючи до центральних і місцевих установ України, придали б і російську фізіономію цим установам, не довелося б тримати цих недоуків – самостійників»⁴⁰.

У кінці червня 1918 р. німецький посол А.Мумм у бесіді з Ф.Лизогубом радив «почистити своє міністерство залізною мітлою і взяти собі за правило німецьке прислів'я: "Ландграф, будьте твердим"»⁴¹. 8 липня П.Скоропадський у листі до прем'єра висловив невдоволення діяльністю МВС, особливо прорахунками в кадрових призначеннях. Однак той не поспішав залишити міністерську посаду⁴². Зрештою гетьман наважився покінчити з прем'єрським сумісництвом.

Лідери київських кадетів пропонували на цю посаду нещодавно призначеного заступником міністра внутрішніх справ М.Савицького – відомого земського діяча з Чернігівщини. Свого часу він входив до Ради у справах місцевого самоуправління, очолюваної П.Столипіним. Однак 23 липня 1918 р. П.Скоропадський погодив із німецьким послом А.Муммом призначення очільником МВС І.Кістяковського⁴³. Під тиском гетьмана Ф.Лизогуб подав заяву про звільнення з посади міністра, а глава держави у відручному листі висловив йому подяку та прийняв відставку⁴⁴. Міністр сповідань В.Зеньковський пізніше писав, що кадетська більшість Ради Міністрів була проти кандидатури

³⁹ Д.Дорошенко помилково датував прихід І.Кістяковського у МВС початком липня 1918 р. Цю неточність повторюють чимало сучасних дослідників історії Української Держави.

⁴⁰ Гражданская война в России: События, мнения, оценки. – Москва, 2002. – С.462.

⁴¹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – С.75.

⁴² Державний вістник. – 1918. – 10 липня.

⁴³ Крах германской оккупации на Украине... – С.128.

⁴⁴ Державний вістник. – 1918. – 29 липня.

І.Кістяковського, вважаючи його людиною безпринципною, але когось іншого запропонувати не змогла⁴⁵.

26 липня 1918 р. І.Кістяковський уперше взяв участь у засіданні уряду вже як міністр. Одним із найнагальніших питань для нього було законодавче забезпечення функціонування державної варти. Ще 18 травня Рада Міністрів ухвалила тимчасовий закон про надання цьому правоохоронному органу функцій поліції й жандармерії царських часів. Під керівництвом заступника міністра М.Вороновича велася розробка законодавчої бази діяльності державної варти – статуту та низки підзаконних актів. Новому міністрові вже 31 липня 1918 р. вдалося провести через уряд один із таких документів – Положення про облік населення в містах і міських оселях Української Держави. Воно зобов'язувало домовласників, орендарів будинків, власників готелів, мебльованих кімнат, заїжджих дворів завести книги реєстрації мешканців, про прибуття та вибуття яких упродовж 12–24 год. письмово повідомляти державну варту. За порушення цього правила передбачалися покарання штрафом до 3 тис. крб або піврічний арешт. Документ уводився в дію телеграфно, ще до його офіційної публікації⁴⁶. Було цілком очевидним, що цей нормативний акт приймався з метою надання державній варті підстав для тотального нагляду за населенням. Опозиційні партії вважали його антидемократичним, а окремі газети навіть відмовилися оприлюднювати це положення. На наступному засіданні уряду І.Кістяковський доповів про ситуацію, що склалася, і запропонував надати йому повноваження вжити заходів щодо деяких редакторів. Рада Міністрів постановила доручити міністрові внутрішніх справ пред'явити редакціям часописів вимогу надрукувати згаданий закон, а в разі відмови – притягнути редакторів до відповідальності «за невиконання законних вимог урядової влади»⁴⁷.

На час приходу І.Кістяковського в МВС основна хвиля масових селянських повстань у центральних губерніях пішла на спад, однак вони тривали на Чернігівщині, Волині, Поділлі. Не випадково один із перших циркулярів нового міністра губернським, повітовим старостам і міським отаманам від 1 серпня 1918 р. стосувався об'єднання всіх урядових сил на місцях, надання повного сприяння німецьким та австро-угорським військам щодо «придушення безладів». Розпорядження зобов'язувало місцеві адміністрації спиратися на «благомислячу, надійну частину населення», мати власну агентуру для своєчасного дізнання про можливі виступи, усі здобуті відомості про «шкідливих елементів» негайно передавати місцевому німецькому й австро-угорському командуванню, надаючи списки населення сіл і міст, охоплених безпорядками, із відмітками про підозрюваних і «шкідливих для спокою» осіб⁴⁸.

У МВС тривалий час велася розробка проекту статуту державної варти. На вимогу І.Кістяковського її було завершено. За поданням міністра документ розглядався на закритому засіданні уряду й після ґрунтовного обговорення

⁴⁵ Зеньковский В. Пять месяцев у власти. – С.141.

⁴⁶ Державний вістник. – 1918. – 5 серпня.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.145.

⁴⁸ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С.122–123.

статут і штати було схвалено, а 9 серпня 1918 р. затверджено гетьманом. Цей акт складався з 20 розділів і 94 статей, в яких детально регламентувалися підлеглість і порядок функціонування кожної зі структур розгалуженої мережі державної варти: губернської, повітової, міської, залізничної, курсової підготовки, забезпечення кадрами тощо. Зокрема, щодо останнього, то правила добору службовців мали встановлюватися спеціальною інструкцією міністра⁴⁹.

Однак директор департаменту державної варти О.Акерман пішов найлегшим шляхом. Уже за міністра І.Кістяковського 6 серпня 1918 р. він телеграфно запропонував усім колишнім офіцерам і нижчим чинам корпусу жандармів, а також чиновникам російського департаменту поліції, що проживали в Київській губернії, прибути до Києва для отримання відповідних призначень у столиці та інших містах⁵⁰. З їх приходом на службу державна варта перетворилася на поліцейсько-жандармську організацію дореволюційних часів, залежну у своїх діях від німецьких та австро-угорських військових адміністрацій.

Фактично департамент державної варти почав функціонувати із травня 1918 р., але положення про нього було схвалено урядом (з ініціативи І.Кістяковського) лише 18 серпня. На новий орган покладалися завдання запобігання злочинам, охорона громадської безпеки, порядку та прикордонної смуги, керівництво установами варти, контакти з іноземцями, їх вислання, нагляд за трактирними закладами та ін. Були й завдання, що визначалися «особливими законами». Департамент складався з директора, двох заступників, урядовців з особливих доручень, начальників відділів, інших службовців – усього понад 150 осіб⁵¹. Очолював його колишній заступник прокурора Віленського окружного суду О.Акерман, а віце-директором став колишній співробітник МВС Російської імперії, переконаний монархіст М.Тальберг.

Заручившись підтримкою П.Скоропадського, І.Кістяковський розпочав «чистку» керівних кадрів МВС та місцевих адміністрацій. Було звільнено заступників міністра О.Вишневського, якого гетьман узяв у свої ад'ютанти, та М.Вороновича. Останній намагався оскаржити це рішення, посиляючись на порушення процедури. На посаді залишився В.Кулябко-Корецький – інженер-електротехнік, який опікувався роботою пошти й телеграфу, виходець із полтавських дворян. Він представляв МВС у Малій Раді Міністрів. За поданням І.Кістяковського, заступниками міністра стали В.Рейнбот (правник, раніше обіймав прокурорські та суддівські посади, полтавський поміщик), С.Варун-Секрет (російський земський діяч, депутат I, II, IV Держдум, один із лідерів партії октябристів, херсонський поміщик)⁵².

І.Кістяковський ініціював також усунення окремих керівників місцевих адміністрацій. Так, було звільнено губернського старосту Київщини І.Чарторийського. За свідченнями сучасників, це був поміркований управлінець, однак над ним тяжів тягар посади колишнього царського губернатора Тернопільщини. У результаті він став членом ради міністра внутрішніх

⁴⁹ Державний вістник. – 1918. – 22 серпня.

⁵⁰ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С.123.

⁵¹ Державний вістник. – 1918. – 20 серпня.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.161, 163, 169 зв.

справ. Залишив крісло й харківський губернський староста, місцевий поміщик, генерал П.Залеський, який стояв на відверто антиукраїнських позиціях, особливо щодо впровадження державної мови. Після звільнення він займався формуванням Південної білогвардійської армії, а згодом став начальником її штабу. Миколаївським міським отаманом було призначено генерала Е. де Бонді⁵³. Намагання І.Кістяковського заміщати звільнені посади представниками поміркованих українських кіл зазнали невдачі. На вакансію київського губернського старости довелося запросити генерала П.Андріанова, а на Харківщині ця посада тривалий час була вільною.

МВС доводилося займатися широким колом справ, які вимагали жорстких і непопулярних рішень. І.Кістяковський через уряд проводив дедалі більше нормативних актів, що надавали відомству, особисто міністрові, губернським і повітовим старостам нові надзвичайні повноваження. Так, у серпні 1918 р. було ухвалено закон про право спеціальних комісій на примусову реквізицію квартир, телефонів, друкарень та друкарського обладнання «для державних і громадських потреб, а також для державних службовців». Житло засуджених за спекуляцію теж підлягало вилученню на користь держави. МВС навіть пропонувало вдатися до «ущільнення» мешканців. Проте більшість членів уряду з цим не погодилася⁵⁴. Дбаючи про озброєння підрозділів державної варті міністерство домоглося ухвалення урядом закону про право губернських старост і міських отаманів проводити реквізицію військового майна.

Рада Міністрів затвердила розроблене у МВС Тимчасове положення про заходи проти осіб, які загрожують безпеці Української Держави та правопорядку. Міністр, губернські старости, міські отамани отримали право проводити обшуки, арешти, вислання підозрюваних у скоєнні антидержавних дій. Про арешт держслужбовців посадовці варті мали повідомляти їх керівництво впродовж трьох діб. Затримання суддів, прокурорів і слідчих проводилося за погодженням із міністром юстиції⁵⁵.

І.Кістяковський використав конфлікт із командувачем Подільського військового корпусу П.Єрошевичем на свою користь. Генерал заявив протест проти арешту без його відома за наказом міністра внутрішніх справ підлеглого йому офіцера. Уряд не тільки визнав дії І.Кістяковського правильними, але своїм рішенням надав йому «право проводити арешти осіб й надалі без попереднього погодження з начальством останніх у тих випадках, коли діяльність цих осіб буде ним визнано загрозливою для державного спокою». Ще одним законом міністр, губернські старости й міські отамани за порушення громадського порядку могли накладати штрафи до 3 тис. крб або арешт терміном до трьох місяців⁵⁶.

Отримавши широкі повноваження у сфері захисту громадського порядку й держбезпеки, службовці державної варті масово застосовували позасудові, репресивні заходи. Кількість заарештованих, висланих за межі

⁵³ Там само. – Арк.149, 153 зв., 178.

⁵⁴ Там само. – Арк.188 зв.

⁵⁵ Там само. – Арк.243 зв., 244–244 зв.

⁵⁶ Там само. – Арк.190 зв.

країни налічувала тисячі. Це були селяни-повстанці, страйкарі-залізничники, земські активісти, члени соціалістичних партій та ін. Весь негатив від таких дій лягав на міністра І.Кістяковського. М.Могилянський писав: «Нещастя полягало в тому, що він не міг відфільтрувати чистий більшовизм, не зумів створити умови, за яких за ним пішли б для цієї боротьби ліві, небільшовицькі фракції та партії опозиції»⁵⁷. На наш погляд, ці міркування суто гіпотетичні. Неможливо уявити, щоб під прапори боротьби з більшовиками стали українські ліві, адже вже з літа 1918 р. В.Винниченко вів негласні перемовини з Х.Раковським і Д.Мануїльським щодо сприяння в поваленні гетьманату.

Сам І.Кістяковський публічно намагався обґрунтувати застосування репресій проти «антидержавних сил». Виступаючи 19 вересня 1918 р. на нараді губернських старост, він стверджував, що доводиться боротися й з частиною українських національних сил, які «революційне захоплення влади і принцип соціального інтернаціоналізму ставлять на перше місце. На них треба дивитися як на псевдонаціоналістів. Тут націоналізм тільки оборонча барва, котра не може вводити у блуд міністерство внутрішніх справ»⁵⁸. Не сприймаючи соціалістичну програму взагалі, він намагався відрізнити соціалістів революційних від еволюційних, очевидно відносячи до останніх лише ліберально-інтелігентську партію українських соціалістів-федералістів, яку хотіли залучити до співпраці як гетьман, так і німці.

Однак теоретизування І.Кістяковського істотно розходилися з повсякденною практикою державної варті, а саме масовим затриманням місцевих діячів, членів земських зібрань та управ. Упродовж серпня – вересня 1918 р. на території лише Харківської губернії заарештували: у Вовчанському повіті – голову земських зборів А.Лихомана, члена земської управи П.Могилка; у Лебединському – голову земських зборів Н.Селіховського, члена земської управи Решітника; в Охтирському – члена земської управи Петренка; у Сумському – голову земської управи А.Мещанінова, її членів Ленгайтиса та Городенського; у Харківському – чотирьох членів повітової земської управи; у Белгородському повіті – голову міської думи Г.Лінсцера, заступника голови Антипова, земських гласних Костіня та Антонова. Суворішими стали й подальші санкції стосовно заарештованих осіб: 7 діячів повітових земств Харківщини, згідно з наказом губернського старости, підлягали висланню за межі країни⁵⁹. Канцелярія міністра внутрішніх справ отримувала сотні скарг на безпідставні арешти. Ув'язнені намагалися шукати захисту в урядовців та відомих діячів. Так, С.Русова клопоталася за групу педагогів із Вінницької учительської спілки, П.Стебницький – за членів Сквирської повітової управи, А.Синявський – за директора гімназії й т.д.⁶⁰

⁵⁷ Могилянський М. Трагедия Украины. – С.130.

⁵⁸ Цит. за: Гай-Нижник П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» гетьмана Скоропадського. – С.161–172.

⁵⁹ Леміжанська О. Взаємовідносини органів державної влади і місцевого самоврядування гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013. – С.131.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.15–15 зв.

До в'язниць потрапило чимало відомих українських діячів, у тому числі соціал-демократ М.Порш, соціаліст-самостійник А.Макаренко, есери О.Мицюк, Д.Одріна, військовик Ю.Капкан, інженер М.Ковенко та ін. Наприкінці липня було заарештовано голову Всеукраїнського земського союзу С.Петлюру. Деякі дослідники пов'язують цю акцію саме з І.Кістяковським. Важко сказати, настільки обґрунтоване таке твердження. Утім затримання відбулося вже 27 липня 1918 р., тобто на другий день роботи на посаді нового міністра внутрішніх справ. За свідченням заступника голови правління Всеукраїнського земського союзу К.Мацієвича, арешт ініціював німецький штаб з огляду на контакти С.Петлюри з «антантівськими чинниками»⁶¹. Ф.Лизогуб та І.Кістяковський заявили про свою непричетність до цієї події. У спогадах гетьмана ув'язнення подається як результат боротьби державної варті з лівими політичними партіями. Нібито було з'ясовано, що у цій справі С.Петлюра відігравав помітну роль і його заарештували. Хоча далі П.Скоропадський визнавав, що арешт не справив помітного впливу на зміну ситуації. Загалом він намагався перекласти відповідальність за численні арешти саме на міністра внутрішніх справ І.Кістяковського, який «думав, очевидно, що він усіх невдоволених може посадити в тюрму»⁶². За С.Петлюру клопоталися багато поважних людей – і перед І.Кістяковським, і перед П.Скоропадським. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко згадував, що одного разу гетьман запитав його, а чи не зробити, мовляв, так, щоб С.Петлюра зміг виїхати за кордон, одержавши якесь урядове призначення, і не ускладнював ситуацію своєю присутністю? На думку Д.Дорошенка, це був цілком прийнятний вихід, але здійснити цю акцію завадив саме міністр внутрішніх справ⁶³.

Безперечно, співробітники державної варті мали інформацію й про анти-українську діяльність численних російських правих організацій, зокрема монархічних. Однак у відносинах П.Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р., склалася ситуація мирного співіснування. Колишній член Державної ради В.Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних розмовах не висміювали «оперетковий двір Скоропадського», однак проти нього жодних виступів не затівали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму в Москві перетворить і весь Південь Росії на більшовицький застінок»⁶⁴. До того ж лідери Київського монархічного блоку Ф.Безак і О.Долгоруков були особистими друзями гетьмана. Тож МВС змушене було насамперед реагувати на публічні прояви монархізму. 29 серпня 1918 р. І.Кістяковський видав наказ про заборону проросійської агітації. У ньому йшлося про те, що в ресторанах на замовлення виконуються монархічні пісні, при цьому присутні встають, віддають честь, лунають відповідні вигуки. Міністр наказував місцевій адміністрації затримувати й відправляти в Росію

⁶¹ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С.201.

⁶² Скоропадський П. Спогади... – С.252.

⁶³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.341.

⁶⁴ Гурко В. Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.219.

учасників подібних «демонстрацій», а власників ресторанів – притягати до відповідальності⁶⁵. Природно, що в Києві, інших містах, переповнених утікачами з більшовицької Росії, безумовне виконання цього наказу очільника МВС було малоймовірним.

І.Кістяковському дісталася у спадок надзвичайно складна внутрішньополітична проблема – відносини державної влади з органами місцевого самоврядування, обраними ще за часів Тимчасового уряду й переважно налаштованими опозиційно до гетьманського режиму. Новий міністр без вагань продовжив реалізацію курсу на ліквідацію земських зібрань і міських дум. 20 серпня 1918 р. спеціальними законами Рада Міністрів надала йому виняткове право призначати замість розпущених земських і міських управ нові склади чи окремих членів. Губернські та повітові земські зібрання могли відкриватися лише з дозволу міністра⁶⁶.

Ще у травні 1918 р. при МВС було створено дві комісії з підготовки нового виборчого законодавства щодо виборів органів місцевого самоврядування. Одну, по земських виборах, очолив відомий російський державний діяч, колишній член Державної ради, голова Протофісу, харківський поміщик князь О.Голіцин. Іншу, по виборах міських дум, – колишній київський міський голова І.Дьяков. Кількамісячна неспішна робота комісій при І.Кістяковському набула завершення. 18–23 серпня законопроект О.Голіцина про земські вибори у закритому режимі розглядався на засіданнях уряду. Найбільш тривалі й гострі дебати точилися навколо куріальної системи. Більшість міністрів-кадетів усвідомлювали, що «вона поглиблює різницю між окремими класами», але визнали «державно доцільним» обмежити доступ до земських виборів «елементів, небезпечних у політичному відношенні». Попри заперечення міністрів сповідань (В.Зеньковського) та закордонних справ (Д.Дорошенка), закон було ухвалено й подано на затвердження гетьманові. Князь О.Голіцин отримав подяку уряду⁶⁷.

Власне це було поверненням до законодавства імперських часів. Запроваджувалися суттєві цензові обмеження: майнові – до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості – не менше 1 року; вікові – 25 літ; статеві – лише жінки – власниці майна; соціально-професійні – позбавлялися права участі у виборах військовики, студенти, ченці та ін.⁶⁸ На аналогічних принципах базувався й закон про вибори міських дум, ухвалений у вересні 1918 р. І.Дьяков також отримав подяку уряду й удостоївся призначення членом Державного сенату. Фактично він був повернутий до керівництва Києвом як голова тимчасової урядової комісії у справах міського управління й господарства⁶⁹.

Під час вересневого державного візиту до Німеччини П.Скоропадський отримав рекомендації провести реорганізацію уряду з метою надання йому

⁶⁵ Гай-Нижник П.П. Ігор Кістяківський – державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету. – С.71.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.174 зв.

⁶⁷ Там само. – Арк.180–183 зв.

⁶⁸ Державний вістник. – 1918. – 19 вересня.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.250; Спр.7. – Арк.1.

більш виразної національної «фізіономії». Після повернення гетьмана І.Кістяковський розпочав негласні заходи щодо залучення поміркованих українських діячів до складу майбутнього кабінету. Він звернувся до авторитетного у київських колах громадського діяча В.Леонтовича з проханням провести нараду «нотаблів», які висловили б відповідні рекомендації. Таке зібрання, де присутні доволі критично оцінили діяльність гетьманського уряду, відбулося за участю В.Леонтовича, П.Стебницького, О.Лотоцького, К.Мацієвича, О.Саліковського, А.Ніковського, С.Єфремова та Є.Чикаленка. За свідченнями останнього, І.Кістяковський «під час промов своїх опонентів поведився нечемно, нахабно перебивав кожного, не давши скінчити думки». Не маючи уявлення, як діє І.Кістяковський (за дорученням гетьмана чи намагається реалізувати власні амбіції на прем'єрство), члени наради ухилилися від подання списку конкретних осіб до майбутнього уряду⁷⁰.

А тим часом світова війна наближалася до розв'язки, яка не обіцяла Українській Державі оптимістичних перспектив. Почався розпад Четверного альянсу, воєнна поразка Німеччини ставала очевидною. Неминучий вивід військ Центральних держав робив Україну беззахисною перед загрозами зовнішнього й внутрішнього характеру. Володіючи достовірною інформацією про стан армії, підрозділів державної варти, а також масове невдоволення широких верств населення правлячим режимом, І.Кістяковський вів пошук тієї збройної сили, яка могла б стати на захист гетьманського уряду. 10 жовтня 1918 р. він уніс на розгляд Ради Міністрів законопроект про основні засади організації офіцерських добровольчих дружин. На той час у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі перебували десятки тисяч колишніх російських офіцерів. Певну частину з них, тих, хто був промонархічно налаштований і не поділяв поглядів вождів Добровольчої армії щодо «невирішеності» державного устрою Росії до розгрому більшовиків, гетьман намагався залучити до підпорядкованого особисто йому Окремого корпусу. Проект І.Кістяковського стосувався створення добровольчих міських дружин, насамперед у Києві. Уже напередодні своєї відставки у середині жовтня уряд схвалив відповідне положення й видав у розпорядження міністра внутрішніх справ аванс у 5 млн крб⁷¹. Не виключено, що плани створення Окремого корпусу могли визначатися негласним наміром П.Скоропадського сформувати з російських добровольців збройне угруповання, альтернативне Добровольчій армії М.Алексєєва й А.Денікіна, а за сприятливих умов навіть очолити антибільшовицьку боротьбу. Однак згодом набір добровольчих дружин у Києві було зумовлено насамперед нагальними потребами оборони столиці.

А тим часом, сподіваючись на неминуче ослаблення гетьманського режиму, лідери Українського національного союзу вимагали реорганізації уряду «на основі ознак національного й коаліційного складу з людей інших верств і національностей». На початку жовтня 1918 р. вони розпочали прямі переговори зі П.Скоропадським щодо кандидатур до нового кабінету. В.Винниченко вимагав надати представникам УНС не менше 8 портфелів із 15, а також ставив

⁷⁰ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.119.

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.18.

умови щодо нинішніх міністрів, небажаних у наступному складі. Серед «твердо» небажаних був і І.Кістяковський. За словами В.Винниченка, гетьман не заперечував проти відсутності його прізвища у списку УНС. Навпаки, почав нарікати, що він наприймав собі помічників навіть із кримінальним минулим. Пізніше у спогадах П.Скоропадський писав, що був задоволений відставкою І.Кістяковського⁷².

Справжнє ставлення гетьмана до вельми діяльного міністра наврод чи вдасться визначити за ретроспективними оцінками спогадів самого П.Скоропадського. Тож тут важливі свідчення авторитетних сучасників. Є.Чикаленко зафіксував у щоденнику один примітний епізод. Якось на нараді в керівника держави зайшла мова про спорудження монумента борцям за визволення України. Режисер М.Садовський запропонував використати п'єдестал знесеного пам'ятника П.Столипіну. Але гетьман веселими очима вказав на І.Кістяковського: «— Це місце от для нього! Той запитав: — Хіба й мене жде така доля, як Столипіна? Скоропадський відповів: — Я не те мав на увазі, а те, що Ви вдачею і заслугами подібні до Столипіна». Є.Чикаленко зауважував, що І.Кістяковський своєю вдачею гнітив гетьмана, як П.Столипін або С.Вітте — Миколу II⁷³. Заступник державного секретаря професор М.Могилянський уважав, що одна з причин загальної нелюбові до І.Кістяковського полягала в надмірній «розпущеності язика» й різкості слів, чим той без зайвої потреби дратував окремих людей і цілі суспільні групи. Так, коли після виступу міністра в Одесі його запитали: «Що ж це — повернення до часів Плеве?», то він, не задумуючись, відповів: «Переді мною і Плеве, і Сипягін незабаром виявляться хлопчиками»⁷⁴.

І все ж у справі відставки І.Кістяковського була ще одна потужна, а можливо, і визначальна сила — німецька сторона, яка однозначно висловилася проти залишення його на посаді. Під час жовтневої урядової кризи генерал В.Гренер і посол А.Мумм перебували в Берліні, радник посольства Г.Берхем хворів, тому контроль за формуванням українського уряду здійснював генеральний консул Німеччини в Києві генерал Е.Тіль. Він зустрічався почергово з представниками опозиції та з гетьманом. Збереглися написані ним варіанти складу кабінету, і у жодному з них не значилося прізвище І.Кістяковського. Це була принципова позиція німецьких військових і дипломатів⁷⁵.

Діяльність амбітного та впливового міністра ще раніше почала непокоїти німців. На їхні вимоги посилити боротьбу зі спекуляцією І.Кістяковський запропонував урядові повідомити німецьким представникам, що такі заходи вже вживаються. Він виступив проти наполягання німців запровадити в Україні хлібну монополію. На лист генерала В.Гренера про квартирну кризу в Києві склав формальну відписку про те, що при МВС уже діє відповідна комісія⁷⁶. Державна варта провела масштабні заходи з викриття підривної діяльності дипломатичних місій РСФРР в Україні. Було здобуто докази зв'язків

⁷² Скоропадський П. Спогади... — С.252.

⁷³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.137.

⁷⁴ Могилянський М. Трагедия Украины. — С.130. Малися на увазі вбиті революціонерами в 1902 і 1904 рр. міністри внутрішніх справ Російської імперії Д.Сипягін та В.Плеве.

⁷⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С.180–181.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.145, 248.

більшовицької мирної делегації з представниками УНС. З'ясувалося, що німецький штаб мав інформацію про підготовку повстання проти гетьмана, але не повідомив українську владу. І.Кістяковський санкціонував арешти радянського консула в Одесі М.Бека та частини співробітників дипустанови. Однак генконсул Німеччини в Києві Е.Тіль домогся звільнення заарештованих, повернення вилучених матеріалів і зажадав відставки І.Кістяковського⁷⁷.

Майже весь жовтень 1918 р. навколо майбутнього складу кабінету міністрів вирували пристрасті. Столицею ширилися чутки щодо нових призначень. УНС наполягав на більш повному національному представництві. Натомість делегація Протофісу на прийомі в гетьмана протестувала проти українізації уряду. П.Скоропадський намагався маневрувати, відстоюючи свої кандидатури, посилався на необхідність дочекатися повернення з Німеччини В.Гренера.

За таких обставин кадетська більшість уряду, намагаючись не допустити посилення українського крила та проведення більш виразного національного курсу, 17 жовтня 1918 р. подала прем'єрові Ф.Лизогубу записку про переорієнтацію зовнішньої політики держави в бік «єднання з тими частинами Росії, які вже проявили стремління до її відновлення»⁷⁸. Ця декларація здобула назву «Записка дев'ятох», за кількістю міністрів, які її підписали, або, ще точніше, «Записка десяти» – дев'ятеро міністрів та державний секретар С.Завадський, котрий також був членом уряду, і від імені підписантів її зачитав. Присутній при оголошенні документа Д.Дорошенко писав у спогадах: «Але меншість (Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і я) настоювала, щоб записку було попереду надруковано і роздано всім членам Ради Міністрів, як це робилося з важливішими законопроектами і внесеннями»⁷⁹. Однак уже наступного дня «записку» опублікувала «Киевская мысль», до чийої редакції текст нібито самочинно передав міністр торгівлі та промисловості С.Гутник. З огляду на кризову ситуацію, П.Скоропадський відправив кабінет у відставку.

Можлива українізація уряду викликала занепокоєння представників правих кіл, насамперед Протофісу. Вони збиралися на квартирі колишнього депутата Державної думи В.Демченка. Про одну з таких нарад згадував заступник міністра торгівлі та промисловості В.Ауербах, який, протестуючи проти надто «української» політики уряду, дещо раніше залишив посаду. У 20-х числах жовтня 1918 р. в помешканні В.Демченка серед правих, проросійських діячів він зовсім неочікувано, поряд із С.Гербелем і А.Ржепецьким, зустрів І.Кістяковського, якого беззастережно відносив до проукраїнської групи міністрів. На нараді йшлося по умови входження представників правих кіл до створюваного уряду. І тут І.Кістяковський ще більше вразив В.Ауербаха: «Він говорив, що російська частина кабінету повинна складатися з людей з визначеними поглядами і твердим характером, в іншому випадку “українці”, підкоривши своєму впливу гнучкого прем'єра, здобудуть перевагу, і уряд піде українською дорогою»⁸⁰.

⁷⁷ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С.77, 81, 99.

⁷⁸ Голос Києва. – 1918. – 20 октябрю.

⁷⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.352.

⁸⁰ Цит. за: Гетман П.П.Скоропадский: Украина на переломе: 1918 год. – С.192.

Тільки в ніч на 25 жовтня 1918 р. вдалося сформувати новий склад Ради Міністрів. Її знову очолив Ф.Лизогуб. Портфелі міністрів отримали п'ятеро посланців УНС, посиливши «українську групу» в уряді. Главу МВС призначено не було, його обов'язки тимчасово виконував заступник міністра В.Рейнбот⁸¹. Але оновленому кабінету довелося працювати лише три тижні. Динамічні зміни міжнародної ситуації не на користь Української Держави, загострення внутрішньополітичної ситуації змусили праву, проросійську частину уряду вдатися до пошуку шляхів повернення країни в річище боротьби за «відродження Росії» й тим самим здобути прихильність держав Антанти. Прем'єр Ф.Лизогуб 8 листопада без офіційного оголошення залишив посаду і в уряді головував міністр фінансів А.Ржепецький. Зібравши таємну нараду, ця група міністрів вирішила відверто проінформувати П.Скоропадського про вкрай несприятливе ставлення до Української Держави антантівських представників в Яссах, запропонувавши йому наступний план дій: більшість міністрів на чолі з в. о. голови уряду подасть у відставку; гетьман С.Гербелеві доручить сформувати кабінет; той негайно запропонує список кандидатів, складений «з осіб русофільського напрямку»; глава держави їх затверджує. Будучи відлученим від посади лідерами УНС і тонко відчуваючи політичну кон'юнктуру, І.Кістяковський узяв активну участь у цьому конспіративному зібранні. Було вирішено тут же підготувати заяву майбутнього кабінету. В.Рейнбот із цього приводу писав: «Проект декларації було складено досить уміло І.О.Кістяковським, перекладено на українську мову й відшліфовано талановитим стилістом сенатором С.В.Завадським, який обіймав місце державного секретаря»⁸². Документ, що визначав пріоритетні завдання діяльності, оприлюднили в перший день засідань нового уряду. Утім насправді лише перше – «робота над відновленням єдиної Росії на федеративних засадах» – було новацією, решта завдань уже неодноразово декларувалися гетьманом і попередніми урядами: збереження та зміцнення правопорядку, оголошення закону про вибори до Державного сейму, аграрна реформа, охорона й поліпшення умов праці тощо. П.Скоропадський прийняв цей план, оскільки був переконаний у необхідності зміни політичних орієнтирів і проголошенні курсу, який відповідав би намірам Антанти «відродити» Росію. Розпустивши уряд, він разом з укладачем головних публічних актів гетьмана О.Палтовим підготував грамоту про федерування з «небільшовицькою» Росією, яку було оприлюднено майже одночасно з декларацією Ради Міністрів.

15 листопада 1918 р. до роботи став новий, уже третій склад уряду, уперше сформований гетьманом поза німецьким контролем. Його очолив С.Гербель – донедавна міністр продовольчих справ, правий діяч виразної проантантівської орієнтації. Жодного представника українських партій у кабінеті не було. На посаду міністра внутрішніх справ повернувся І.Кістяковський. П.Скоропадський, ніби виправдовуючись, у спогадах писав, що «довелося, волею-неволею, його знову призначити», пояснюючи це впливом правих кіл⁸³.

⁸¹ Державний вістник. – 1918. – 26 жовтня.

⁸² Цит. за: Гетман П.П.Скоропадский: Украина на переломе: 1918 год. – С.117.

⁸³ Скоропадський П. Спогади... – С.252–253.

Початок роботи нового кабінету затьмарили трагічні події 15 листопада 1918 р. Зранку того дня біля Університету св. Володимира зібрався мітинг проти оголошеного призову на військову службу юнаків 1899 р. нар. Загін офіцерів-добровольців застосував проти маніфестантів зброю. Були вбиті й поранені. Міністри змушені були видати відозву до населення «з приводу сумних подій, які сталися на вулицях Києва»⁸⁴.

І.Кістяковський відразу ж розгорнув активну діяльність зі зміцнення підлеглих охоронних структур. За його поданнями уряд виділив 15 млн крб на фінансування державної варти. Таку ж суму МВС отримало на загальні видатки з охорони громадського спокою. Головним чином ці кошти спрямовувалися на утримання офіцерських дружин генерала Л.Кирпичова й полковника А.Святополка-Мирського, які протистояли під Києвом військам Директорії. Колишній дружинник Р.Гуль пізніше писав:

«В один із таких днів приїхав ген. Кирпичов з якимсь цивільним. Усіх підняли, вишикували, і генерал звернувся з промовою: “Панове, тепер ми ввійшли до складу армії ген. Денікіна, ура! Організаторів й ініціаторів офіцерських дружин, Ігореві Олександровичу Кістяковському, ура!”. Кричать ура, і цивільний пан знімає капелюха. Це міністр Кістяковський. “Входження” до складу армії ген. Денікіна багатьох здивувало, але ніхто не міг подумати, що ген. Кирпичов і Кістяковський свідомо брехали»⁸⁵.

Міністрові внутрішніх справ доручили опрацювати питання щодо проведення ініційованого УНС на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу. На це йому відвели чотири дні – термін занадто великий з огляду на надзвичайну гостроту ситуації. Щойно створена Директорія розпочала антигетьманське повстання і проблема конгресу зійшла з порядку денного. Того ж дня Рада Міністрів надала І.Кістяковському право змінювати за необхідності кількісний склад добровольчих дружин⁸⁶.

Усвідомлюючи неможливість проведення оголошеного призову військовозобов'язаних, І.Кістяковський шукав нові резерви поповнення лав захисників гетьманського правління. 17 листопада 1918 р. він уніс пропозицію негайно призвати на дійсну військову службу хліборобів. На його думку, за рахунок цієї, більш-менш лояльної до влади, верстви слід було поповнити склад кадрованих корпусів і в такий спосіб забезпечити захист гетьманської влади на місцях. Уряд дав відповідні доручення міністерствам, губернським старостам і командувачам корпусів⁸⁷. Міністр юстиції В.Рейнбот у спогадах так описував тогочасну діяльність І.Кістяковського: «Він купував у німців цілі батареї, він діставав для артилерії коней, він роздобув два аероплани, їздив на передові позиції, доставляв на пости теплий одяг, діяльність кипіла навколо нього»⁸⁸.

⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.45.

⁸⁵ Гуль Р.Б. Киевская эпопея [Електронний ресурс]: <http://www.white-guard.ru/go.php?n=54&id=251>

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.45 зв. – 46.

⁸⁷ Там само. – Арк.48.

⁸⁸ Цит. за: Гетман П.П.Скоропадский: Украина на переломе: 1918 год. – С.125.

Одночасно І.Кістяковський, заручившись підтримкою прем'єра С.Гербеля, умовив гетьмана призначити головнокомандувачем збройних сил України популярного генерала-кавалериста, «першу шаблю» Росії, переконаного монархіста Ф.Келлера, підпорядкувавши йому й цивільну адміністрацію⁸⁹. І.Кістяковський також під це призначення провів через уряд закон про призов на військову службу всіх офіцерів віком до 50 років, унтер-офіцерів і юнкерів колишньої російської армії, які перебували в межах Української Держави. Головний розрахунок робився на авторитет генерала Ф.Келлера серед військовиків. Однак ці сподівання не справдилися. У спогадах П.Скоропадський констатував: «Попри оголошення федерації, попри призначення Келлера, попри те, що для всіх була зрозуміла мета – необхідно рятувати Київ, – офіцерство відгукнулося слабо». У рамках мобілізації зареєструвалися 9 тис., а на фронт пішли всього 800 осіб. Головнокомандуючий скасував статuti української армії, відновивши чинність старих, імператорських. Створив при собі раду оборони, здебільшого з цивільних монархістів. Її очолив лідер Київського монархічного блоку, колишній член Державної ради Росії Ф.Безак – близький товариш гетьмана. Зрозуміло, що цей факт у спогадах П.Скоропадського не фігурує⁹⁰. Доволі об'єктивну оцінку генерала Ф.Келлера містить донесення представництва Добровольчої армії в Києві: «Граф Келлер є яскравим представником міцних монархічних поглядів, а у військових колах відомий як генерал сміливий, рішучий, але непослідовний, нездатний розібратися у засобах і політичній обстановці, досить заплутаній, яку він своєю поведінкою ще більше ускладнює»⁹¹. До того ж у столиці розпочалися антиукраїнські прояви: закрили Український клуб, розбивали бюсти Т.Шевченка, арештовували громадських діячів тощо. З'явилися небезпідставні побоювання, що буде зміщено й П.Скоропадського.

За свідченнями Б.Кістяковського, його брат нібито шкодував із приводу призначення Ф.Келлера та говорив, що той тепер ні у що не ставить ані його, ані гетьмана. Було вирішено усунути «некерованого» генерала. І.Кістяковський не поїхав із таким повідомленням до нього – ця невдячна й ризикована місія випала міністрові юстиції В.Рейнботу та очільникові зовнішньополітичного відомства Г.Афанасьєву, які заявили, що генерал «неправильно розуміє суть своєї влади: йому не може бути підпорядкована влада законодавча, якою до скликання Державного сейму є Рада Міністрів». У відповідь той вимагав усієї повноти повноважень головнокомандувача⁹². 27 листопада 1918 р. П.Скоропадський звільнив Ф.Келлера з посади, призначивши натомість свого полкового товариша князя О.Долгорукова, котрий, як відомо, ситуацію не врятував.

В останні дні діяльності уряду І.Кістяковський, отримуючи нові мільйони карбованців на охорону громадського порядку, докладав зусиль щодо формування хліборобських дружин, вносив зміни у законодавство з метою розширення прав губернських старост на арешти, здійснював нові кадрові призначення, які так і не було реалізовано. Він до кінця залишався в Раді Міністрів, його

⁸⁹ Граф Келлер. – Москва, 2007. – С.1126.

⁹⁰ *Скоропадський П. Спогади...* – С.312–313.

⁹¹ Граф Келлер. – С.1128.

⁹² Там же. – С.1131.

підпис стоїть під двома останніми постановами, ухваленими в день падіння гетьманату – 14 грудня 1918 р. Першим документом уряд відновив діяльність раніше розпущених міських думи й управи, передавши їм управління містом, а за другим, уже після отримання звістки про зречення П.Скоропадського, ухвалив «скласти з себе повноваження та передати владу Директорії»⁹³.

На відміну від прем'єра С.Гербеля, який залишився в робочому кабінеті, очікуючи на прихід переможців, а потім був ув'язнений, зазнавши тривалих поневірянь арештанта, І.Кістяковський зумів виїхати з Києва. Слід відзначити, що для багатьох урядовців і правих діячів у державній варті заздалегідь було підготовлено паспорти на чужі прізвища. Очевидно, цим скористався й колишній міністр внутрішніх справ. Він дістався Одеси, а звідти виїхав у Стамбул. Із 1921 р. мешкав у Парижі, займався адвокатською практикою. Був членом правління одного з паризьких банків. Належав до Союзу російських адвокатів за кордоном, Союзу російських дворян, Національного об'єднання російських письменників і журналістів, Російського національного об'єднання. Входив до кількох масонських лож. Зібрав доволі повну бібліотеку російських зарубіжних видань і давніх книг. Помер І.Кістяковський у вересні 1940 р., похований на паризькому кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа. Дружина Марія Миколаївна залишила цей світ у 1960 р.

Подальша доля інших братів Кістяковських склалася по-різному. Богдана в 1919 р. було обрано академіком УАН. Разом із В.Вернадським він їздив до А.Денікіна у справах захисту академії. Захворів і після перенесеної операції помер у квітні 1920 р. в Катеринодарі. Юлій наприкінці 1919 р., із наближенням Червоної армії, перебрався до Ростова, а потім Кисловодська, і помер від тифу в лютому 1920 р. Олександр емігрував у Сербію, де за нез'ясованих обставин наклав на себе руки. Унікально благополучною, з огляду на належність до родини Кістяковських, виявилася доля найстаршого брата – Володимира. Він залишився у СРСР, став відомим ученим у галузі фізикохімії, союзним академіком, директором Колоїдно-електрохімічного інституту АН СРСР, був удостоєний багатьох державних нагород, зокрема двох орденів Леніна. Помер 1952 р., похований на Новодівочому кладовищі в Москві.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.1–2.

In this article author researches the activity of famous lawyer I.Kistiakovs'kyi as a Secretary of State and Interior Minister of Ukrainian State, his contribution to the functioning of the state machinery, local authorities, enforcement agencies organizing. This work shows the political views evolution, the features of the nature and difficult relationships with government co-workers. Author used the large content of non-published documents and the contemporaries proof.

Keywords: Kistiakovs'kyi, Skoropads'kyi, Council of Ministers, State Chancellery, Ministry of Internal Affairs, State Guard, policing.

